

IMMANUEL KANT

Απάντηση στο ερώτημα:
Τί είναι διαφωτισμός

(Βλ. Δεκέμβριος 1783, σελ. 516)

17

Στο τεύχος Δεκεμβρίου 1784 του περιοδικού «Berlinische Monatsschrift» δημοσιεύτηκε έπειτα το περίφημο άρθρο του Immanuel Kant (1724-1804) με τον γνωστό ορισμό του διαφωτισμού. Όπως δείχνει η σημείωση στο τέλος του άρθρου, η απόκτηση του Mendelson δεν ήταν ακόμη τότε γνωστή στον Kant.

Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία φταίει ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Φταίει γι' αυτή την ανωριμότητά του ο άνθρωπος όταν η αιτία της έγκειται όχι σε ανεπάρκεια του νου αλλά στην έλλειψη της απόφασης και του θάρρους να μεταχειριστεί το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Sapere aude! Να έχεις το θάρρος να μεταχειρίζεσαι τον δικό σου νου! Αυτή είναι η εμβληματική φράση του διαφωτισμού.

Η οκνηρία και η δειλία είναι οι αιτίες που τόσο πολλοί άνθρωποι προτιμούν να παραμένουν σ' όλη τους τη ζωή ανώριμοι, μόλο που η φύση από καιρό τους έχει αποδεσμεύσει από την ξένη καθοδήγηση (naturaliter majorennis) και που ορισμένοι άλλοι γίνονται τόσο εύκολα κηδεμόνες τους. Είναι τόσο βολικό να είναι κανείς ανώριμος. Σαν έχω ένα βιβλίο, που έχει νου για λογαριασμό μου, έναν πνευματικό ποιμένα που έχει συνείδηση για λογαριασμό μου, ένα γιατρό που κρίνει για λογαριασμό μου ποια θα είναι η δίαιτά μου κοκ., εγώ ο ίδιος δεν θα χρειάζεται να καταβάλω καμιά προσπάθεια. Δεν θα είμαι αναγκασμένος να σκεφτώ, αρκεί μόνο να μπορώ να πληρώνω την οχληρή δουλειά θα την αναλάβουν άλλοι για λογαριασμό μου. Για το ότι η μέγιστη πλειονότητα των ανθρώπων (ανάμεσά τους όλο το ωραίο φύλο) θεωρεί το δήμα προς την ωριμότητα όχι μόνον επίπονο αλλά και πολύ επικίνδυνο, έχουν ήδη φροντίσει γι' αυτό εκεί-

νοι οι «κηδεμόνες», που εξυπηρετικότερα έχουν αναλάβει τη γενική εποπτεία επάνω στους άλλους. Αφού πρώτα αποκούτιαναν τα κατοικίδια ζώα τους και φρόντισαν επιμελώς να μην επιτρέπεται σ' αυτά τα ήσυχα πλάσματα να αποτολήσουν έστω ένα βήμα έξω από την κούνια (Gängelwagen) στην οποία τα έχουν κλείσει, τους επισημαίνουν ύστερα τον κίνδυνο που τα απειλεί, αν δοκιμάσουν να περπατήσουν μόνα τους. Βέβαια, ο κίνδυνος αυτός δεν είναι και τόσο μεγάλος γιατί τελικά, ύστερα από μερικά πεσίματα, θα μάθουν ασφαλώς, να περπατούν. Ωστόσο ακόμη και ένα παράδειγμα τέτοιου είδους κάνει τους ανθρώπους να δειλιάσουν και συνήθως τους αποθαρρύνει από κάθε παραπέρα απόπειρα.

Είναι έτσι δύσκολο για κάθε άνθρωπο χωριστά να προσπαθήσει να βγει από την ανωριμότητα που του έχει γίνει σχεδόν δεύτερη φύση. Και μάλιστα τον ευχαριστεί και, για την ώρα, είναι πραγματικά ανίκανος να μεταχειρίζεται το νου του, γιατί ποτέ δεν τον άφησαν να δοκιμάσει να το κάνει. Δόγματα και φόρμουλες, αυτά τα μηχανικά εργαλεία για μια έλλογη χρήση ή μάλλον κατάχρηση των φυσικών χαρισμάτων του, είναι οι αλυσίδες μιας ανωριμότητας που δεν έχει τελειωμό. Όποιος θα τις έσπαγε, θα σκόνταφτε – με το αδέβαιο πήδημά του – ακόμη και στο πιο μικρό χαντάκι, έτσι αμάθητος που είναι σε τέτοιας λογής ελεύθερη κίνηση. Ως εκ τούτου είναι πολύ λίγοι εκείνοι που κατόρθωσαν, καλλιεργώντας μόνοι τους το πνεύμα τους, να ξεφύγουν από την ανωριμότητα και παρόλο τούτο να βαδίσουν σταθερά.

Ένα κοινό (Publikum) όμως έχει μεγαλύτερη δυνατότητα να διαφωτιστεί μόνο του· θα έλεγα πως κάτι τέτοιο είναι – υπό τον όρο μόνο ότι θα υπάρχει ελευθερία – σχεδόν αναπότρεπτο. Γιατί πάντα θα βρεθούν σ' αυτό το κοινό ορισμένοι με ανεξάρτητη σκέψη, και μάλιστα ανάμεσα σ' αυτούς που έχουν αναλάβει το ρόλο του κηδεμό-

να της μεγάλης μάζας και που αφού αποτίναξαν οι ίδιοι από πάνω τους το ζυγό της ανωριμότητας, θα διαδίδουν γύρω τους το πνεύμα μιας έλλογης εκτίμησης της αξίας κάθε ανθρώπου και της αποστολής του (Beruf) να σκέπτεται αυτόνομα. Σημαντικό εν προκειμένω είναι τούτο: Το κοινό, που πρωτίτερα το είχαν εκείνοι δάλει κάτω από αυτόν το ζυγό, τους υποχρεώνει έπειτα να μείνουν οι ίδιοι κάτω από αυτόν, άμα το ξεσηκώσουν προς αυτή την κατεύθυνση ορισμένοι από τους κηδεμόνες του που είναι ανίκανοι για κάθε λογής διαφωτισμό· τόσο βλαβερό είναι να φυτεύει κανείς προκαταλήψεις, γιατί οι προκαταλήψεις στο τέλος εκδικούνται αυτούς που τις καλλιέργησαν ή τους προδρόμους τους. Για τούτο ένα κοινό αργά μόνο μπορεί να φθάσει στο διαφωτισμό. Με μια επανάσταση επιτυγχάνεται, ίσως, η απαλλαγή από τον προσωπικό δεσποτισμό και την καταπίεση ανθρώπων άπληστων για κέρδη και για εξουσία, ποτέ όμως μια αληθινή ανάπλαση (Reform) στον τρόπο του σκέπτεσθαι· απεναντίας, νέες προκαταλήψεις θα γίνουν, όμοια όπως οι παλιές, το καθοδηγητικό νήμα για τη μεγάλη αστόχαστη μάζα.

Γι' αυτόν όμως το διαφωτισμό δεν χρειάζεται τίποτε άλλο παρά ελευθερία· και μάλιστα η πιο αβλαβής ανάμεσα σ' εκείνα που θα ήταν δυνατό να λάβουν το όνομα της ελευθερίας, δηλαδή: Η ελευθερία να κάνει κανείς δημόσια χρήση της έλλογης δύναμής του παντού. Ακούω ωστόσο να φωνάζουν απ' όλες τις μεριές: *Να μη συλλογίζεστε!* Ο αξιωματικός λέει: *Να μη συλλογίζεστε, αλλά μόνο να εκτελείτε τα γυμνάσια!* Ο οικονομικός σύμβουλος: *Να μη συλλογίζεστε, αλλά μόνο να πληρώνετε!* Ο ιερωμένος: *Να μη συλλογίζεστε, αλλά μόνο να πιστεύετε!* (Μόνο ένας και μοναδικός Κύριος στον κόσμο λέει: *Να συλλογίζεστε, όσο θέλετε και για ό,τι θέλετε. Αλλά να υπακούετε!*) Παντού εδώ υπάρχει περιορισμός της ελευ-

θερίας. Ποιος περιορισμός, όμως, στέκεται εμπόδιο στο διαφωτισμό; Και ποιος, πάλι, δεν στέκεται αλλά απεναντίας του ενισχύει; – Απαντώ: Στον καθένα πρέπει να είναι ελεύθερη η δημόσια χρήση της λογικής δύναμής του (Vernunft), και αυτή η χρήση είναι η μόνη που μπορεί να φέρει διαφωτισμό στους ανθρώπους. Η προσωπική χρήση της όμως μπορεί συχνά να περιορίζεται σε πολύ στενό πλαίσιο, χωρίς με αυτό να εμποδίζεται ιδιαίτερα η πρόοδος του διαφωτισμού. Με τον όρο «δημόσια χρήση» της λογικής δύναμης εννοώ τη χρήση που κάνει κάποιος ως *συγγραφέας* (als Gelehrter) καθώς απευθύνεται σε ολόκληρο το αναγνωστικό κοινό του. Προσωπική χρήση καλώ τη χρήση της λογικής δύναμης στο πλαίσιο μιας κρατικής θέσης ή υπηρεσίας που έχει ανατεθεί σε κάποιον. Σε ορισμένες υπηρεσίες που εκτελούνται προς το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου, είναι ανάγκη, ασφαλώς, να υπάρχει κάποιος μηχανισμός, με την παρέμβαση του οποίου ορισμένα μέλη του κοινωνικού συνόλου αναγκάζονται να συμπεριφέρονται απλά και μόνο παθητικά, ώστε να εξασφαλίζεται με αυτό μια τεχνητή ομοφωνία που η κυβέρνηση την κατευθύνει στην επίτευξη δημόσιων σκοπών ή τουλάχιστον στην αποτροπή της κατάλυσης αυτών των σκοπών. Εδώ βέβαια δεν επιτρέπεται να συλλογίζεται κανείς· εδώ πρέπει να υπακούει. Στο μέτρο όμως που αυτό το μέρος της μηχανής θεωρεί συνάμα τον εαυτό του και μέλος ενός κοινωνικού συνόλου, ή ακόμη και της παγκόσμιας κοινωνίας –ένα μέλος που υπό την ιδιότητα του πνευματικού ανθρώπου απευθύνεται με τα συγγραφικά έργα του σε ένα κοινό για δικό του λογαριασμό– είναι δυνατό να διατυπώνει τις σκέψεις του χωρίς με αυτό να παραβλάπτονται οι υπηρεσίες που ως παθητικό μέλος έχει αναλάβει να εκτελεί. Θα ήταν έτσι πολύ επιζήμιο, αν ένας αξιωματικός, που πήρε από τους ανωτέρους του κάποια διαταγή, άρχιζε να λεπτολογεί εις επήκοο όλων μέ-

σα στην υπηρεσία για τη σκοπιμότητα ή τη χρησιμότητα αυτής της διαταγής. Οφείλει να υπακούσει. Από την άλλη όμως δεν είναι δυνατό εύλογα να του απαγορευτεί να κάνει παρατηρήσεις, ως συγγραφέας, για τα λάθη στις πολεμικές επιχειρήσεις και να παρουσιάσει τις παρατηρήσεις του αυτές στο αναγνωστικό κοινό για να τις κρίνει. Ο πολίτης δεν μπορεί να αρνηθεί να καταβάλει τους φόρους που του έχουν επιβληθεί. Είναι μάλιστα δυνατό μια επίμονη επίκριση από μέρους του τέτοιων φορολογικών υποχρεώσεων –εφόσον θα είναι υποχρέωσή του να τις εκπληρώσει– να τιμωρηθεί ως ένα σκάνδαλο (που θα μπορούσε να προκαλέσει γενικότερες αντιδράσεις). Εν τούτοις ο ίδιος αυτός άνθρωπος δεν πράττει κάτι αντίθετο με το καθήκον ενός πολίτη όταν, ως συγγραφέας διατυπώνει δημόσια τις σκέψεις του για το ανάρμοστο ή και το άδικο τέτοιων φορολογικών επιβαρύνσεων. Όμοια και ένας ιερωμένος έχει υποχρέωση, όταν απευθύνεται στους μαθητές που κατηχεί ή στους ενορίτες του να συμμορφώνεται με το δόγμα (Symbol) της εκκλησίας που υπηρετεί· γιατί με αυτόν τον όρο έχει γίνει δεκτός. Ως συγγραφέας όμως έχει πλήρη ελευθερία, θα έλεγα μάλιστα και την αποστολή, να ανακοινώνει τις σκέψεις του, εφόσον είναι καλοπροαίρετες και τις έχει σταθμίσει προσεκτικά, για οτιδήποτε λαθεμένο υπάρχει στο δόγμα εκείνο, και να κάνει προτάσεις για τη βελτίωση των θρησκευτικών και των εκκλησιαστικών πραγμάτων. Δεν υπάρχει εν προκειμένω τίποτα που θα μπορούσε να αποτελέσει βάρος για τη συνείδησή του. Γιατί ό,τι διδάσκει στο πλαίσιο του λειτουργήματός του, ως εντολοδόχος της Εκκλησίας, το παρουσιάζει ως κάτι που δεν είναι στο χέρι του να το διδάξει όπως αρέσει στον ίδιο αλλά αισθάνεται ότι είναι διορισμένος για να το παρουσιάζει σύμφωνα με τις οδηγίες που έχει λάβει και στο όνομα κάποιου άλλου. Θα πει: Η Εκκλησία μας διδάσκει αυτό ή

εκείνο· οι αποδείξεις που χρησιμοποιεί είναι αυτές. Για χάρη της ενορίας του αντλεί κάθε ωφέλιμο πρακτικό δίδαγμα από θρησκευτικά δόγματα που ο ίδιος δεν θα τα προσυπέγραφε ανεπιφύλακτα αλλά που ωστόσο έχει αναλάβει να τα κηρύττει, εφόσον δεν είναι εντελώς αδύνατο να περιέχουν κάποια κρυμμένη αλήθεια και, οπωσδήποτε, εφόσον δεν υπάρχει τουλάχιστον σ' αυτά τίποτα που να αντιστρατεύεται την εσωτερική θρησκεία (innere Religion). Γιατί αν πίστευε ότι είχε εντοπίσει σ' αυτά τα δόγματα κάτι τέτοιο, δεν θα μπορούσε πια να ασκεί το λειτουργήμα του κατά τη συνείδησή του. Θα ήταν αναγκασμένος να παραιτηθεί. Η χρήση επομένως που ένας διορισμένος ιεροκήρυκας κάνει στη λογική δύναμή του (Vernunft) όταν απευθύνεται στην ενορία του είναι απλώς προσωπική χρήση· γιατί πρόκειται πάντα για μια οικιακή συνάθροιση, έστω κι αν είναι τόσο μεγάλη. Από αυτήν την άποψη, ως κληρικός, δεν είναι –και ούτε πρέπει να είναι– ελεύθερος, δεδομένου ότι εκτελεί ξένη εντολή. Απεναντίας, ως πνευματικός άνθρωπος που με τις συγγραφές του μιλάει στο καθαντό κοινό, δηλαδή στον κόσμο, επομένως: ο κληρικός κατά τη δημόσια χρήση της λογικής δύναμής του, έχει απεριόριστη ελευθερία να χρησιμοποιεί τη λογική δύναμή του και μιλάει για δικό του λογαριασμό. Γιατί αν ήταν να χρειάζονται κηδεμόνα οι κηδεμόνες του λαού (στα πνευματικά ζητήματα), αυτό θα αποτελούσε ανωμαλία που διαιωνίζει τις ανωμαλίες.

Δεν θα έπρεπε ωστόσο ένας όμιλος από ιερωμένους, ας πούμε μια εκκλησιαστική σύναξη ή αξιοσέβαστη «κλάσις» (ehrwürdige Klassis) (όπως ονομάζεται στην Ολλανδία) να έχει το δικαίωμα να δεσμεύεται με αμοιβαίο όρκο ότι θα τηρεί ένα αναλλοίωτο δόγμα ώστε με αυτό να ασκεί σε κάθε μέλος της –και διαμέσου αυτών σε όλο το λαό– μια δίχως τέλος επικηδεμονία; Εγώ λέγω: Αυτό είναι εντελώς αδύνατο. Ένα τέτοιο συμβόλαιο, με το ο-

ποίο θα επιχειρούσαν να κρατήσουν για πάντα το ανθρώπινο γένος μακριά από κάθε παραπέρα διαφωτισμό είναι εντελώς άκυρο· έστω κι αν θα επικυρωνόταν από την ανώτατη εξουσία, τα κοινοβούλια και τα πιο πανηγυρικά συνέδρια ειρήνης. Δεν είναι δυνατό να αυτοδεσμευτεί μια εποχή, και να συνωμοτήσει ώστε η επομένη να μείνει σε μια κατάσταση όπου θα της είναι αδύνατο να επεκτείνει τις (προπαντός πιο απαραίτητες) γνώσεις της, να τις αποκαθάρει από πλάνες και, γενικά, να προχωρήσει προς την κατεύθυνση του διαφωτισμού. Αυτό θα ήταν έγκλημα κατά της ανθρώπινης φύσης που ο πρωταρχικός προορισμός της συνίσταται ακριβώς σ' αυτήν την πρόοδο· αλλά και οι επίγονοι έχουν πέρα για πέρα το δικαίωμα να μη δεχτούν αυτές τις αποφάσεις, ως αποφάσεις ανόσιες που όσοι τις έλαβαν δεν είχαν καμιά εξουσιοδότηση προς τούτο. Η λυδία λίθος για καθετί που είναι δυνατό να αποτελέσει νόμο για ένα λαό συνίσταται στο ερώτημα: Θα μπορούσε ένας λαός να θεσπίσει για τον εαυτό του έναν τέτοιο νόμο; Αυτό θα ήταν ίσως δυνατό, μόνο εφόσον θα υπήρχε η προσδοκία για ένα καλύτερο μέλλον μέσα σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα, προκειμένου να εισαχθεί μια κάποια νέα τάξη πραγμάτων: Όταν, ας πούμε, κάθε πολίτης, και προπαντός ο ιερωμένος, αφήνεται ελεύθερος να κάνει, υπό την ιδιότητα του πνευματικού ανθρώπου, τις παρατηρήσεις του για τα λάθη του καθεστώτος δημόσια, δηλαδή με τα συγγραμμάτα του, ενώ στο μεταξύ η καθιερωμένη τάξη πραγμάτων θα εξακολουθεί πάντοτε να τηρείται, ώσπου η γνώση για την ουσία αυτών των πραγμάτων να προχωρήσει και να επιβεβαιωθεί δημόσια σε τέτοιο βαθμό, ώστε με την εξασφάλιση της συγκατάθεσης των οπαδών της (έστω όχι όλων) να υποβληθεί στο Θρόνο πρόταση να προστατευτούν οι θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες, σύμφωνα με τη δική τους αντίληψη για το τι είναι καλύ-

τερο, θα έχουν συμφωνήσει να αλλάξουν το θρησκευτικό καθεστώς, χωρίς ωστόσο να εμποδίζονται και εκείνες οι άλλες που θα ήθελαν να μείνουν στο παλαιό. Αλλά να συμφωνήσουμε για έναν σταθερό θρησκευτικό κώδικα που κανένας δεν θα μπορεί να τον αμφισβητήσει δημόσια, έστω και για τη χρονική διάρκεια μιας ανθρώπινης ζωής, αχρηστεύοντας έτσι και καθιστώντας άκαρπο –και με αυτό επιζήμιο για τους απογόνους– ένα χρονικό διάστημα στην πορεία της ανθρωπότητας προς το καλύτερο, αυτό είναι εντελώς ανεπίτρεπτο. Ένας άνθρωπος ασφαλώς μπορεί, σε ό,τι αφορά το πρόσωπό του – και αυτό μόνο για ένα σύντομο χρονικό διάστημα– να αναβάλλει το διαφωτισμό επάνω σε κάτι που τον ενδιαφέρει να το γνωρίσει· αλλά να παραιτηθεί εντελώς από το διαφωτισμό, είτε για δικό του λογαριασμό είτε, πολύ περισσότερο, για λογαριασμό των απογόνων του, τούτο σημαίνει ότι θίγει τα ιερά δικαιώματα της ανθρωπότητας και τα καταπατεί. Ό,τι όμως ακόμη κι ένας λαός δεν έχει δικαίωμα να το αποφασίζει για τον εαυτό του, πολύ λιγότερο έχει δικαίωμα να το αποφασίζει ένας μονάρχης για το λαό· γιατί το γόητρό του ως νομοθέτη στηρίζεται ακριβώς στο ότι συνενώνει στη δική του βούληση ολόκληρη τη βούληση του λαού. Αν μοναδικό μέλημά του είναι πώς κάθε αληθινή ή υποθετική βελτίωση θα συνυπάρχει με την πολιτική τάξη, μπορεί κατά τα άλλα να αφήνει τους υπηκόους του να κάνουν μόνοι τους οτιδήποτε αυτοί κρίνουν αναγκαίο για τη σωτηρία της ψυχής τους. Τούτο δεν αφορά τον ίδιο· δική του δουλειά είναι μόνο να προσέχει ώστε κανένας να μην εμποδίζει με τη βία τον άλλο να εργάζεται με όλες τις δυνάμεις του για την εκπλήρωση του προορισμού του και για την πρόδό του. Ο ίδιος προσβάλλει τη μεγαλειότητά του, όταν ανακατεύεται σ' αυτά τα πράγματα και υποβάλλει τα συγγράμματα με τα οποία οι υπήκοοί του προσπαθούν να ξεκαθαρίσουν τις

απόψεις τους, στον έλεγχο της κυβέρνησής του· προσβάλλει επίσης τον εαυτό του και όταν το έργο αυτό το αναλαμβάνει ο ίδιος, κατά τη δική του υψηλή κρίση, οπότε εκθέτει τον εαυτό του στη μομφή: *Caesar non est supra grammaticos*, αλλά και όταν –και μάλιστα πολύ περισσότερο τότε– υποβάλλει την ανώτατη εξουσία του στη μεγάλη ταπείνωση να υποστηρίζει μέσα στο δικό του κράτος τον πνευματικό δεσποτισμό που ασκούν ορισμένοι τύραννοι εις βάρος των υπόλοιπων υπηκόων του.

Αν, λοιπόν, τεθεί το ερώτημα: Ζούμε τώρα σε μια διαφωτισμένη εποχή; η απάντηση είναι: Όχι, αλλά ζούμε σε μια εποχή διαφωτισμού. Έτσι όπως έχουν σήμερα τα πράγματα, μένει να γίνουν πάρα πολλά ακόμη ώστε να είναι πια οι άνθρωποι σε θέση –ή και μόνο για να είναι δυνατό να μπουν σ' αυτή τη θέση– να μεταχειρίζονται στο ζήτημα της θρησκείας το δικό τους νου (*Verstand*) σίγουρα και σωστά χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Ωστόσο έχουμε σαφείς ενδείξεις ότι τώρα ανοίγει το πεδίο ώστε να κινηθούν ελεύθερα προς αυτή την κατεύθυνση, και ότι τα εμπόδια στον γενικό διαφωτισμό και στην έξοδο από την ανωριμότητά τους σιγά σιγά λιγοστεύουν. Από αυτή την άποψη είναι η εποχή αυτή εποχή του διαφωτισμού ή ο αιώνας του *Φρειδερίκου*.

Ένας ηγεμόνας που δεν το κρίνει ανάξιο για τον εαυτό του να πει: Ότι στα ζητήματα της θρησκείας το θεωρεί καθήκον του να μην επιβάλλει τίποτα στους ανθρώπους αλλά να τους αφήνει πλήρη ελευθερία· ένας ηγεμόνας που αποποιείται ακόμη και το υπεροπτικό όνομα της *ανεκτικότητας*· ένας τέτοιος ηγεμόνας είναι ο ίδιος διαφωτισμένος και αξίζει να τον εγκωμιάζουν, γεμάτοι ευγνωμοσύνη, οι σύγχρονοι και οι μεταγενέστεροί του ως εκείνον που πρώτος –τουλάχιστον από την πλευρά της κυβέρνησης– έβγαλε το ανθρώπινο γένος από την ανωριμότητα και άφησε τον καθένα ελεύθερο να μεταχειρίζεται

το λογικό του σε καθετί που είναι ζήτημα συνείδησης. Κάτω από τη δική του εξουσία είναι επιτρεπτό σε αξιοσέβαστους εκκλησιαστικούς άνδρες να εκθέτουν υπό την ιδιότητα του πνευματικού ανθρώπου, ελεύθερα και δημόσια προς έλεγχο, τις απόψεις και τις ιδέες τους που αποκλίνουν σ' αυτό ή σ' εκείνο το σημείο από τα παραδεδεγμένα δόγματα, χωρίς με αυτό να παραβαίνουν το υπηρεσιακό καθήκον τους. Αυτό το πνεύμα της ελευθερίας απλώνεται και προς τα έξω, ακόμη κι εκεί όπου έχει να παλέψει με εξωτερικά εμπόδια προερχόμενα από μια κυδέρνηση που η ίδια παρεξηγεί το ρόλο της. Γιατί έτσι προσφέρεται ένα φωτεινό παράδειγμα ότι σ' ένα ελεύθερο καθεστώς δεν υπάρχει ο παραμικρός λόγος ανησυχίας για τη δημόσια τάξη και τη σύμπνοια του κοινωνικού συνόλου. Μόνοι τους οι άνθρωποι προσπαθούν σιγά σιγά να βγουν από τη βαρβαροσύνη αρκεί να μη σοφίζεται κανείς σκόπιμα τρόπους προκειμένου να τους κρατήσει σ' αυτή την κατάσταση.

Εντόπια το κέντρο δάρους του διαφωτισμού, την έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητα για την οποία φταίει ο ίδιος, κυρίως στα ζητήματα της θρησκείας, γιατί σε ό,τι αφορά τις τέχνες και τις επιστήμες οι άρχοντές μας δεν ενδιαφέρονται να εμφανίζονται ως οι κηδεμόνες των υπηκόων τους και επιπλέον γιατί εκείνη η ανωριμότητα δεν είναι μόνο η πιο επιζήμια αλλά και η πιο ατιμωτική απ' όλες. Ο τρόπος όμως της σκέψης ενός ανώτατου άρχοντα που ευνοεί τη θρησκευτική ελευθερία προχωρεί ακόμη παραπέρα και διαδίδει πως και σε ό,τι αφορά τη νομοθεσία είναι ανίνδυνο να επιτρέψει στους υπηκόους του να κάνουν δημόσια χρήση της λογικής δύναμής τους και να εκθέσουν δημόσια στον κόσμο τις σκέψεις τους για μια καλύτερη οργάνωσή της ασκώντας μάλιστα και θαρραλέα κοιτική στην κείμενη νομοθεσία. Ως προς αυτό έχουμε ένα λαμπρό παράδειγμα όπου ως τώρα κανένας μονάρχης δεν ξεπέρασε αυτόν τον οποίο εμείς τιμούμε.

Αλλά και μόνο εκείνος που, όντας ο ίδιος διαφωτισμένος, δεν φοβάται ίσκιους και που συνάμα έχει στη διάθεσή του έναν καλοπειθαρχημένο και πολυάριθμο στρατό για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης — μπορεί να πει αυτό που μια δημοκρατία (Freistaat) δεν επιτρέπεται να το αποτολμήσει: Να χρησιμοποιείτε το λογικό σας όσο θέλετε και για οτιδήποτε θέλετε· αρκεί μόνο να πειθαρχείτε! Εκδηλώνεται έτσι εδώ μια παράξενη, απροσδόκητη πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων· όπως συμβαίνει κι αλλού, άμα τη δει κανείς σε μεγάλη κλίμακα, σχεδόν όλα σ' αυτήν είναι παράδοξα. Ένας μεγαλύτερος βαθμός πολιτικής ελευθερίας φαίνεται να επιδρά ευνοϊκά στην πνευματική ελευθερία του λαού κι ωστόσο της θέτει ανυπέροβλους φραγμούς. Απεναντίας, ένας μικρότερος βαθμός πολιτικής ελευθερίας δίνει στο λαό το περιθώριο να ξεδιπλώσει όλες του τις δυνάμεις. Όταν λοιπόν η φύση ξετιλύγει, κάτω από αυτό το σκληρό περιβλήμα, το φυτό που αποτελεί και την πιο τρυφερή φροντίδα της, δηλαδή την τάση για την κλήση προς τον ελεύθερο στοχασμό, αυτό σιγά σιγά γυρίζει πίσω και επενεργεί στο φρόνημα του λαού (κάνοντάς τον έτσι ολοένα πιο ικανό να πράττει ελεύθερα) και, εν τέλει, επενεργεί ακόμη και σ' αυτές τις θεμελιώδεις αρχές της κυδέρνησης, που διαπιστώνει ότι έχει και η ίδια συμφέρον να μεταχειρίζεται τον άνθρωπο, που τώρα είναι κάτι παραπάνω από μηχανή, ανάλογα με την αξιοπρέπειά του*.

Königsberg in Preussen, 30 Σεπτεμβρίου 1784

* Στις «Wöchentliche Nachrichten [Εβδομαδιαίες Ειδήσεις]» του Büsching με ημερομηνία 13 Σεπτεμβρίου, διαβάζω σήμερα, στις 30 του ίδιου μήνα, την αγγελία του περιοδικού «Berlinische Monatschrift» αυτού του μήνα όπου γίνεται λόγος για την απάντηση του κ. Mendelssohn στο ίδιο ακριβώς ερώτημα. Δεν την έχω πάρει ακόμη στα χέρια μου· διαφορετικά αυτή εδώ θα καθυστέρουσε· τώρα ας υπάρχει, έστω και μόνο για να δοκιμάσουμε ως πιο βαθμό η σύμπτωση μπορεί να κάνει τα διανοήματα να συμφωνούν.